
Vlado PULJIZ

PRILIKE U
HERCEGOVINI I
SPAŠAVANJE
GLADNE DJECE
U PRVOM
SVJETSKOM RATU

(Osvrt na socijalne i
gospodarske prilike,
uzroke gladi i ulogu
hrvatskih humanitarnih
organizacija u spašavanju
hercegovačke djece)

O europskoj razvojnoj jezgri i periferiji

Radi boljeg razumijevanja događaja kojima se ovdje bavimo, gospodarske i socijalne prilike u Hercegovini u 19. stoljeću razmatrat ćemo u širem europskom kontekstu koristeći se konceptom o razvojnoj jezgri i periferiji, kojemu – u objašnjavanju društvenih procesa u proteklim stoljećima – često pribjegavaju ugledni europski analitičari.

U Zapadnoj je Europi kraj 18. stoljeća bio u znaku tzv. “dvojne revolucije”: industrijske u Velikoj Britaniji i građanske u Francuskoj (Hobsbawm, 1962.: 1-4). Te su dvije revolucije dale pečat, kako ga E. J. Hobsbawm naziva, “dugom devetnaestom stoljeću”, koje, prema tom britanskom povjesničaru, traje od 1790. do 1914. godine.¹

Francuski povjesničar M. Bloch, pak, upozorava da je industrijskoj prethodila tzv. agrarna revolucija. “Nastao je običaj da se agrarnom revolucijom označavaju velike promjene u poljoprivrednim metodama i tehnikama, koje su se dogodile u cijeloj Europi, u različitim vremenima prema pojedinim zemljama, a koje su značile pojavu suvremenog načina eksploatacije zemljišta” (Bloch, 1960.: 61). Tijekom agrarne revolucije u Europu su, ponajprije iz Sjeverne i Južne Amerike, prenesene mnoge važne kulture, kao što je kukuruz, krumpir, djetelina, duhan.² Te su se kulture proširile po Europi, a s vremenskim zaostatom i u naše krajeve. One su znatno povećale prinose po jedinici površine, doprinijele povećanju prehrambenih resursa

---

1 Termin “dugo 19. stoljeće” upotrijebljen je po uzoru na “dugo 16. stoljeće”, koji je koristio F. Braudel, a koje, prema ovom francuskom autoru, traje od sredine 15. do sredine 17. stoljeća (Braudel, 1969.: 53). Indikativno je da neki suvremeni autori, sukladno takvom određivanju povijesnih epoha, koriste termin “kratko 20. stoljeće”, koje, po njima, traje od 1914. do 1989. godine, dakle od kraja Prvog svjetskoga rata do raspada socijalističkog bloka, simbolički obilježenog rušenjem Berlinskog zida.

2 K. Kautsky navodi podatak da je tijekom agrarne revolucije u Europi usvojeno oko 100 novih kultura biljaka, koje su stubokom izmijenile dotadašnji agrarni sustav (Kautsky, 1954.: 34).

te porastu broja stanovnika.³ To je, nadalje, utjecalo na razvoj društvene podjele rada, nastanak i rast industrije, narastanje gradova i građanske klase, drugim riječima na konstituiranje urbano-industrijskoga društva.⁴

Zahvaljujući tim promjenama, pokretač kojih je bila “ideja progressa” – u europskoj misli ukorijenjena nakon otkrića Amerike i uspona racionalizma – Zapadna Europa postaje dinamična razvojna jezgra, dok Istok i Jugoistok Europe zadobivaju obilježja razvojne periferije.

U Zapadnoj je Europi napredak u poljoprivredi, trgovini i manufakturi, a potom u industriji, razgradio feudalizam. Ukinuto je ili na marginu potisnuto kmetstvo, seljaci su postali vlasnici nad zemljom, formirao se dinamičan sloj građanske klase, a brojni su se feudalcu umjesto ubiranjem rente počeli baviti kapitalističkim poduzetništvom (*noblesse d'affaires*).⁵

Na Istoku, kao i na Jugoistoku Europe, kojemu su pripadale naše zemlje, stvari su se drukčije odvijale. Umjesto ideje napretka ovdje je prevladavala ideja *status quo*.⁶ U vrijeme kada je na europskom Zapadu nestajalo kmetstvo, ono je na Istoku, na neki način, obnovljeno. Razvoj trgovine i povećane mogućnosti izvoza poljoprivrednih proizvoda u istočnim su dijelovima Europe vladajuće feudalne elite iskoristile kao novi instrument pritiska na kmetove u doba kada je na Zapadu prevladavalo slobodno zemljišno vlasništvo.⁷ U tom smislu govori se o “drugom kmetstvu”

3 Primjera radi, u Europi je tijekom 19. stoljeća ukupan broj stanovnika utrostručen.

4 S tim u svezi D. Faucher piše: “Agrarna je revolucija, značajno povećavši prehrambene resurse svijeta, omogućila demografsku ekspanziju u 19. stoljeću i učinila efikasnijom industrijsku transformaciju koja se desila pod dvostrukim simbolom parnog stroja i parnog broda” (Faucher, 1954.: 9).

5 A. Phillippe iznosi podatke prema kojima je već u 16. stoljeću u Francuskoj gotovo iščezlo kmetstvo (Phillippe, 1963.: 21).

6 Ovdje želimo upozoriti da je sve do 16. stoljeća Tursko Carstvo bilo relativno stabilno i civilizirano. Tako u jednom uglednom povijesnom pregledu stoji da su: “(...) sve do Voltaireova vremena Turska i Kina bile primjer civiliziranog življenja, kojeg su Europljani mogli samo promatrati sa zavišću i divljenjem” (Atlas svjetske povijesti, 1986.: 153). Štoviše, mnogo vremena prije toga, oko 900. godine, muslimanski Bliski istok i sjeverna Afrika bili su čuvari antičkog naslijeđa, svojevrsna kolijevka civilizacija, najrazvijenija regija, smještena u središtu svjetske ekonomije, u kojoj je zabilježen značajan ekonomski rast (Hobson, 2004.). Međutim, od početka 16. stoljeća situacija se stubokom izmijenila, pa je Zapadna Europa preuzela vodstvo u svjetskom civilizacijskom progresu, uza sve prednosti ali i nevolje koje je, posebno u dvadesetom stoljeću, taj progres čovječanstvu donio.

7 Tako se kao primjer pritiska na kmetove navodi jedna naredba iz Saske, koja je u to vrijeme po svom ustrojstvu i načinu proizvodnje činila dio Istočne Europe, koja brani seljacima da napuštaju zemlju i obvezuje ih na obveznu radnu tlaku u trajanju od četiri godine (Phillippe, 1963.: 22).

ili pak o “barbarskom feudalizmu”, koji je obnovljen na Istoku (npr. u Rusiji u doba Petra I. i Katarine Velike). Ova ocjena o “drugom kmetstvu”, može se, *mutatis mutandis*, primijeniti i na prilike u Turskom Carstvu, u sastavu kojega je četiri stoljeća bila Hercegovina.

Razvojno inertni istočni imperiji nisu bili u stanju odgovoriti zahtjevima za modernizacijom koja je zahvatila Zapadnu Europu. Kako pišu mađarski autori Berend i Ránki, u istočnim je imperijama, poradi modernizacije, trebalo srušiti feudalni *ancien régime* te prihvatiti kapitalizam zapadnoeuropske jezgre. Paradoks je bio u tome što je taj zadatak mogla obaviti jedino vladajuća elita tog istog *ancien régimea*. To je pretpostavljalo dokidanje njezine dotadašnje društvene pozicije, dakle svojevrsnu autodestrukciju. Takva, od države inducirana, prisilna modernizacija provodila se, primjera radi, u Pruskoj, koja je zahvaljujući tome ekonomski i vojno ojačala i prometnula se u prvorzrednu europsku silu (Berend, Ránki, 1996.: 46).

Zanimljivo je da su tog modernizacijskog zaostajanja u odnosu na Zapadnu Europu u vojnom pogledu (vojni je sustav reflektirao ukupne društvene prilike), u 18. i 19. stoljeću, bili svjesni pojedini istaknuti državnici Otomanskog Carstva. Tako je veliki vezir Hodža Jusuf-paša u jednom pismu iz 1791. godine sultanu Selimu III. preporučio reorganizaciju vojske prema europskom modelu. Četiri desetljeća kasnije (1830. godine) Halil-paša, zet Mahmuda II., u svojstvu zapovjednika turske vojske, u urgentnoj formi ponavlja isti zahtjev. On sultanu piše: “Ako se ne prilagodimo europskim običajima, nećemo imati drugoga izbora nego da se vratimo u Aziju” (Berend, Ránki, 1996.: 47).

Zanimljivo je (premda, čini se, pretjerano!) mišljenje prema kojem u zaostalim zemljama, kakve su tada bile balkanske, ni sama država nije bila u stanju pokrenuti razvoj, jer za to nije imala uporišta u društvu. Zbog opterećenosti balkanskih društava ostacima prošlosti, u njima se umjesto stvarne odvijala “simbolička modernizacija”, koja je ostajala na površini društva i nije uzrokovala dubinske promjene (Berend, Ránki, 1996.: 10).⁸

8 Ova rasprava o europskoj jezgri i periferiji u posljednjim se desetljećima 20. stoljeća nastavila kroz raspravu o “dvije Europe”. “Dvije Europe” izraz je koji je u diskurs unio poljski književnik litvanskog podrijetla, inače disident na Zapadu, Czesław Miłosz. Kod njega se podjela na Zapadnu i Istočnu Europu poklapa s podjelom koju je brutalno izazvala nekadašnja željezna zavjesa, spuštена, kako je rekao W. Churchill, od “Baltika do Jadrana”. H. Mendras u toj podjeli tragom “željezne zavjese” vidi dvije “povijesne greške”. Prva je Istočna Njemačka, a druga Češka, a u određenom smislu i Slovenija. Jedan od kriterija koji je poslužio za tu podjelu jest granica do koje je u prethodnim stoljećima dosegalo otomansko odnosno rusko carstvo. Na simbolički način rečeno, za Mendrasa je Zapadna Europa “Europa kraljevstava”, a Istočna Europa “Europa carstava”. (U tu se,

Naše su zemlje, u prvom redu mislimo na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, prema svojim geografskim i razvojnim značajkama pripadale europskoj periferiji. Bolje rečeno, one su bile uronjene u civilizacijski limes Istoka i Zapada. Kako piše Slobodan Prosperov Novak, specifičnost je naših zemalja bila u tome što su u odnosu na taj limes imale "...glave raspoređene izvan njega u okružjima mediteranizma i Srednje Europe" (2004.: 90). Drugim riječima, jadranski i sjeverozapadni dijelovi bili su izloženi zapadnim utjecajima. Valja podsjetiti da se u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća vodila živa rasprava o dva civilizacijska kruga, a kristalizirala se oko pitanja kućnih zadruga, odnosno tipova zemljišnog vlasništva – privatnog i kolektivnog. Izgledalo je da se na tim temeljima gradila povijest, koja se kretala dvjema povijesnim magistralama, obilježenim dvama vrijednosnim sustavima: zapadnim – individualističkim i istočnim – kolektivističkim. U Hrvatskoj je tada bilo dosta zagovornika očuvanja kolektivističkih institucija, kao što su kućne zadruge. Na tadašnjem civilizacijskom raskrižju, smatrali su zagovornici agrarnoga kolektivizma, treba zadržati stare institucije, sačuvati tradicionalni duh i zdravi seoski moral, nasuprot pogibeljima industrijske i liberalne demokracije.⁹ Ipak, ukupni povijesni kontekst Austro-Ugarske Monarhije, koja se, premda sa zaostatkom, zaputila zapadnom razvojnog magistralom, utjecao je na to da su se u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća implementirali prvi elementi industrijsko-urbanog društva. To se u većoj mjeri odnosi na jadransko područje, koje je tijekom stoljeća bilo pod snažnim utjecajima "mediteranizma", kao i na hrvatski sjeverozapad, "uronjen" u srednjoeuropski civilizacijski krug iz kojeg je dobivao modernizacijske impulse.¹⁰

čini se pojednostavljenu povijesnu podjelu, ne uklapa Austro-Ugarska Monarhija, koja je bila srednjoeuropsko carstvo, ali koje je ipak apsorbiralo zapadnoeuropske civilizacijske stečevine.) Te se dvije Europe razlikuju po tome što se na Zapadu, uza sve teškoće i devijacije, postupno razvio kapitalizam, demokracija, država-nacija i individualizam (čitaj: građanska i politička prava), dok je na Istoku prevladavao kolektivizam i autoritarna vlast (H. Mendras, 2004.).

9 Braneći kućne zadruge, Ognjeslav Utješenić-Ostrožinski piše: "Ako su pauperizacija i proletarizam mōra koja plaši narode, i ako porodično uređenje naroda zatire to zlo u korijenu, nije li onda takvo uređenje vrijedno svakog poštovanja?.....Gdje da industrijalizam pokaže nešto slično?" (Utješenić-Ostrožinski, 1988.: 70).

10 Evo nekoliko podataka o "vjesnicima" industrijskog društva u Hrvatskoj. Prvi parni stroj pušten je u pogon u Rijeci 1835. godine, a prvi je parobrod uplovio u riječku luku 1840. godine. Prva željeznička pruga, odvojak

Što se na planu modernizacije u to vrijeme događalo u Hercegovini? Ovdje je na razvoj presudno utjecao nasilan prekid veza s bliskim, razvojno kompatibilnim jadranskim područjem, odakle su mu tijekom stoljeća stizali razvojni impulsi. V. Smoljan piše: “Sve ranije prednosti zemljopisnog smještaja Hercegovine sada su (nakon turskih osvajanja – op. V. P.) bile svedene na znatno nižu razinu. Jer, ovaj sada periferni, pa time i manje značajan dio osmanske države, na razmeđu *različitih* (kurziv – V. S.) svjetova – jednoga, kojemu je do tada organski pripadao, i drugoga, kojemu je silom pridružen – odvojen od mora, s kojeg je mučno dopirao njemu toliko potreban ekonomski damar, izgubio je jednu od temeljnih pretpostavka bolje gospodarske budućnosti” (Smoljan, 2006.: 45).

Kada je riječ o poljoprivredi, bitno je da je u Otomanskom Carstvu zemlja pripadala caru (emiru), dakle državi, pa otud naziv “mirijska zemlja”. Seljak, koji ju je nasljedno obrađivao (rajetin), obvezan je na naturalnu i radnu rentu. Bila je to pretežno autarkična poljoprivreda koja se stoljećima nije mijenjala. Štoviše, seljak nije mogao mijenjati kulture niti način obrade zemljišta. Odatle njegova pasivnost i neuspjeh u borbi za poboljšanje egzistencijalnih uvjeta.¹¹ Takav odnos seljaka prema zemlji uklapao se u ukupnu sliku društva okrenutog održanju postojećeg, društva koje odbija promjene. Poljoprivreda u takvim okolnostima nije mogla napredovati. Ako je i bilo napretka, on je više kvantitativan nego kvalitativan. Doduše, neke su se nove ratarske kulture ovdje ukorijenile i u tursko doba (npr. kukuruz i krumpir). Ipak, zbog vlasničkog režima te zapreka promjenama, značajnijeg napretka, pogotovo manufakturnoga i industrijskoga, nije bilo. S procesom slabljenja i geografske kontrakcije Turskoga Carstva, što je uslijedilo nakon poraza pod Bečom 1683. godine, odsutnost djelotvorne centralne vlasti te samovolja lokalnih moćnika doveli su do degradacije gospodarskih prilika i nezadovoljstva seljaka. (S druge strane, u susjednoj je Dalmaciji

---

željeznice od Zidanog mosta do Zagreba, puštena je u promet 1862. godine. Javna je električna rasvjeta obasjala Gundulićevu ulicu u Zagrebu 1907. godine, kada je instalirano 247 električnih kućnih priključaka. Nakon konjskog tramvaja 1891. godine, u Zagrebu je 1910. godine krenuo električni tramvaj. Zanimljivo je da je prvi automobil marke “Opel” u Zagrebu 1901. godine provozao Ferdinand Budicki (Puljiz, 2008.: 4). Ipak, većina je hrvatskog stanovništva (oko 80%) početkom 19. stoljeća živjela na selu, oslanjala se na poljoprivredu, pa nije bila akter ovih promjena.

11 O odbijanju promjena i okrenutosti prošlosti Otomanskog Carstva govori podatak da je sve do 1727. godine bio zabranjen tiskarski stroj. S druge strane, esnafi – udruženja obrtnika, bili su konzervativne organizacije koje su se protivile svim inovacijama koje bi mogle promijeniti njihov uhodani način rada. Esnafi su ukinuti tek sredinom 19. stoljeća (Smoljan, 2006.).

ji za francuske uprave seljak dobio pravo vlasništva nad zemljom.) Treba dodati da obilježja “drugoga kmetstva” ovdje nalazimo u okviru tzv. “čitlučenja”. “U početku u osnovi procesa čitlučenja leži ekonomski moment, stjecanja posjeda na osnovi slobodne pogodbe između kupca i prodavca. Kasnije, međutim, ovoj se komponenti pridružuju i druge, koje prvu potiskuju u drugi plan. Čitlučenje se od tada odvija u znaku zaposijedanja rainske zemlje od strane različitih elemenata, u sve češćim slučajevima kada raja – u nemogućnosti da ispunjuje preuzete obveze (osobito izvanrednog oporezivanja) – napušta zemlju” (Sućeska, 1968.: 82). Spahija je na razne načine, uz ostalo namećući neizdržive namete i obveze, uspijevaio raskinuti stari feudalni kontrakt s obrađivačem zemlje, “rajetinom”, uzurpirati njegov posjed te na njemu angažirati osiromašene “čivčije”, koji su tako dospjeli u veoma nepovoljan položaj feudalne ovisnosti (Smoljan, 2006.: 83).

Ipak, i u tako nepovoljnom kontekstu, u Hercegovini se u prvoj polovini 19. stoljeća dogodio pokušaj gospodarskih reformi, vođen “odozgo”, od Ali–paše Rizvanbegovića “Stočanina”, tadašnjeg feudalnoga gospodara Hercegovine. Ova reforma, premda provedena nasilnim metodama, sastojala se u širenju obradivih površina, uvođenju kultura kao što su kukuruz, krumpir, duhan, riža, pamuk. Organizirana je sadnja dudova, maslina, duda, šipka i drugih južnih kultura. Napravljena je melioracija Trebižatskog polja, izgrađen je prvi industrijski pogon (pilana u Zatonu kod Blagaja), otvoreni su neki rudnici. Međutim, samovoljna vladavina i neposluh centralnim vlastima Ali–paše Rizvanbegovića slomljeni su 1851. godine, tako da je zastavljen i ovaj, rekli bismo više incidentni nego šire kontekstualizirani pokušaj modernizacije.

Preokret u gospodarskom razvoju događa se 1878. godine, kada je došlo do okupacije Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske Monarhije.

Premda se vodila svojim gospodarskim i političkim interesima, pa stoga nije ispunila očekivanja ovdašnjeg stanovništva, posebno kada je riječ o reformi zemljišnih odnosa, Austro-Ugarska Monarhija ipak je modernizirala hercegovačko gospodarstvo i poboljšala životne prilike. Podsjetimo da je 1885. godine otvorena uskotračna željeznica Metković – Mostar, a posljednja dionica pruge Metković – Sarajevo, od Konjica do Sarajeva, puštena je u pogon 1889. godine. Podignuto je nekoliko industrijskih objekata, prije svega rudnika, solana, gradskih elektrana i prerađivačkih pogona, porasli su gradovi. Što se tiče poljoprivredne proizvodnje, kojom se bavila golema većina stanovnika, ključna je inovacija bila od države organizira-

na sadnja duhana, najviše u zapadnom dijelu Hercegovine. Osnovani su duhanski uredi u svim važnijim tamošnjim centrima. "Za ove siromašne krajeve, čijim je domaćinstvima duhan osiguravao barem jedan dio egzistencijalnih potreba, broj sadilaca je bio znan. U pojedinim razdobljima kretao se između 13.000 i 17.500, dok je u razdoblju 1888.-1914. bilo, prosječno godišnje, 15.300 sadilaca, koji su na 2.800 ha proizvodili, također u prosjeku, svake godine 2.3003. t. duhana" (Smoljan, 2006.: 167). Budući da je duhan označio definitivni ulazak hercegovačkog seljaštva u robno-novčane odnose, moglo bi se reći da se radilo o promjeni koja je presudno utjecala na egzistencijalne uvjete tamošnjih stanovnika.¹² Masovna je sadnja duhana u Hercegovini u godinama pred Prvi svjetski rat postala okosnica seljačkoga gospodarskog i socijalnog života, ona je otvorila vrata vanjskim utjecajima. Premda je austro-ugarska vlast oprezno postupala u mijenjanju zatečenih agrarnih odnosa (vlasništvo nad zemljom seljak je trebao otkupljivati od države i spahija), proizvodnja duhana promijenila je zatečeni agrarni sustav i ubrzala razvojne procese.

O poboljšanim prilikama u Hercegovini za austro-ugarske vladavine svjedoči porast broja stanovnika. Tako je u razdoblju između 1885. i 1910. godine stanovništvo povećano od 187 574 na 267 038 ili za 42% (Smoljan, 2006.: 161). Znatnije se povećao broj gradskog stanovništva. Primjera radi, Mostar je 1910. godine imao 1 632 stanovnika, što je za 51% više nego 1879. godine, neposredno nakon okupacije. Kritički ocjenjujući rezultate austro-ugarske vladavine u agrarnoj sferi, V. Smoljan zaključuje: "...austro-ugarska je vlast brojnim *polumjerama* (kurziv V. S.) (u ovoj je riječi suština njezine gospodarske politike!) zadržala u poljoprivredni kompleks i, stoga, postigla polovičan uspjeh. U slučaju Hercegovine to je, ipak, mnogo značilo; novi procesi u ovoj, životno važnoj privrednoj grani, ovdje su bili, vjerojatno, djelotvorni" (Smoljan, 2006.: 175-176). Drugim riječima, tijekom četiri austro-ugarska desetljeća Hercegovina je, makar periferno i u skromnim

12 Pišući o nekadašnjem značenju duhana u susjednoj Imotskoj krajini, autor ovog priloga svojedobno je zapisao: "Duhan je mnogo značio u životu našeg seljaka. Prije svega, on je bio robna kultura za koju se dobivao novac nužan za financijsku dopunu gospodarstva. Tim se novcem plaćao porez, kupovale su se kućne potrepštine, gradile se kuće, spremale svadbe. Bio je potreban za otplatu duga, i kupovinu zemlje. U selu se živjelo, kako poznati naš geograf Josip Roglić kaže, 'od vage do vage', tj. kada se u doganu predavao duhan i kad se dobivao novac za cjelogodišnji trud na njegovu uzgoju i preradi. Duhan je tražio mnogo raznovrsna rada, pa je zapošljavao sve članove obitelji, od djece do staraca. Uz duhan je pretežno bio vezan društveni život sela" (Puljiz, 1999.: 382).

razmjerima, uključena u modernizacijske europske procese.

U tom procesu napretka Hercegovine valja istaknuti djelovanje njezinih vodećih ljudi, posebno onih koji su, polazeći od dobrobiti malog čovjeka, shvaćajući duh vremena i tadašnje prilike, imali viziju budućnosti i u skladu s njom utjecali na ukupna zbivanja i život ljudi. U tome je središnja figura bio fra Didak Buntić. On je, kao ravnatelj franjevačke gimnazije u Širokom Brijegu, vodio veliku akciju opismenjivanja hercegovačkog stanovništva,¹³ organizirao je unapređivanje poljoprivrede, borio se za više otkupne cijene duhana, poboljšanje životnih uvjeta, neposredno vodio izgradnju ključnih vjerskih objekata, poticao gradnju privrednih, kulturnih, komunikacijskih i drugih objekata. Riječju, fra Didak Buntić predvodnik je civilizacijskog i kulturnog progresa Hercegovine u godinama početkom dvadesetog stoljeća.

O uzrocima gladi u Hercegovini

U svojoj poznatoj knjizi "Kako živi narod", Rudolf Bićanić, naš poznati ekonomist i poznavatelj seoskih prilika, tridesetih je godina prošlog stoljeća, nakon što je obišao siromašna područja u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, zapisao: "Ima jedna činjenica bez koje se ne može razumjeti gospodarski život pasivnih krajeva: nad tim krajevima stalno lebdi sablast gladi! U njima ljudi moraju kupovati za novac najpotrebniju živežnu namirnicu – kruh naš svagdašnji" (Bićanić, 1935.: 8).

Grga Bogić, sustavno istražujući pandemije i epidemije gladi u našoj široj regiji, došao je do podatka da je u razdoblju od 700 godina ovdje haralo 120 gladi, od kojih ih je najviše bilo u 18. stoljeću. Prema njegovim nalazima, glad je najčešće posjećivala Dalmaciju i Hercegovinu – 14 puta, dok je u nekim sjevernim krajevima praktično nije bilo.¹⁴ (Ovdje je riječ o velikim gladima, dok je manjih gladi i nestašica u našim krškim krajevima bilo znatno veći broj, nad njima je sablast gladi stalno lebdjela.) Glad je harala i u 20. stoljeću. V. Stipetić piše: "Ni XX. stoljeće nije tog zla pošteđeno: za vrijeme 1916-1918. godine glad hara u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Dalmaciji – desetine tisuća žena i djece odlaze u Slavoniju da bi se

---

13 Važno je istaknuti da se fra Didak Buntić u tome posebno zalagao za obrazovanje žena, ističući pritom da je naobrazba žena mjerilo naobrazbe svakog naroda.

14 Prema G. Bogiću, glad je poharala Bosnu 9 puta, Srbiju 8 puta, Liku 7 puta, Crnu Goru 5 puta, Srijem 4 puta, Hrvatsku tri puta, a Slavoniju i Sloveniju jedanput (G. Bogić, 1939.: 155).

prehranili. No to ne samo za doba rata: glad je prisutna u Hercegovini i 1927.... i 1935 i 1940. godine” (Stipetić, 1975.: 122). Da su strahote gladi ostale duboko urezane u kolektivnu svijest našeg stanovništva, govore ne samo povijesna svjedočanstva nego i mnoga djela naših književnika, među kojima I. Andrića i A. B. Šimića.¹⁵

U zapisima suradnika s terena koji su slali svjedočanstva o tome “kako živi narod” u hercegovačkim selima, u Bićanićevoj knjizi nalazimo impresivne opise teškog života u selima u okolici Čapljine: Hotanj, Trebižat, Čeljevo, Struge-Gorica. Na drugoj su strani opisi života ljudi u okolici Prozora.¹⁶

Postavlja se pitanje: zašto je Hercegovina, uostalom kao i susjedna Dalmacija, češće od drugih krajeva bila pogodena gladima? Zašto je hercegovački čovjek bio više izložen borbi za egzistencijalno održanje? Dio odgovora jest u već iznesenim zapažanjima o perifernom položaju Hercegovine u odnosu na razvijeni zapadni svijet, u ovdašnjem kašnjenju modernizacijskih procesa. No to je samo dio objašnjenja. Drugi dio treba potražiti u oskudici i aleatornosti prirodnih resursa, ali i u samom sustavu poljoprivredne proizvodnje, od koje su ovdje ljudi pretežno živjeli.

Kada je riječ o obradivom zemljištu, hercegovački ga seljaci nisu dovoljno imali. Posjedi su im bili mali, na njima prosječna seljačka obitelj nije mogla preživjeti. Podatke o tome nalazimo u spomenutoj Bićanićevoj knjizi. Na primjeru Trebižata u čapljinskom kraju navodi se da prosječna seljačka obitelj ima 8-10 duša, a da posjeduje oko 10 dunuma (jedan hektar) zemlje. S druge strane, sami seljaci smatraju da je za održanje prosječnog kućanstva potrebno 20 dunuma zemlje (dva hektara), od čega oko polovinu “brdske zemlje”, na kojoj bi sadili duhan, lozu i krumpir. U Čeljevu, selu uz Neretvu nedaleko od Čapljine, situacija je još gora. Većina seljačkih kućanstava raspolaže sa 6-8 dunuma, a seljaci kažu da im za život treba 4-5 dunuma po svakom članu. Zato je u Čeljevu izrazito teško živjeti (Bićanić, 1936.: 140-141). Goleme poteškoće poljoprivrednoj proizvodnji ovdje predstavljaju prirodni uvjeti.

15 Neka nam ovdje bude dopušteno citirati početne stihove pjesme A. B. Šimića, “Život siromaha”:

“Jedno pred drugim stide se da sjednu
za takav ručak
i dok jedu boje se
da ne bi jedno drugom život pojeli.”

16 Bićanićev suradnik s tog terena zapisao je u svom prilogu: “Zar se ovdje može živjeti, gdje u vrelo ljetno podne od silne žege kamen puca” (Bićanić, 1936.: 156).

S jedne strane, velike suše koje tijekom ljeta smanjuju ili uništavaju usjeve, a s druge strane, poplave od jeseni do proljeća uobičajena su pojava.¹⁷ Ta su dva prirodna fenomena, uz slabo izdašne i nedostatne zemljišne površine, obilježila egzistenciju hercegovačkih ljudi. Uvjeta su ponešto poboljšavali meliorativni zahvati, ali oni su bili rijetki, parcijalni i stizali su sa zakašnjenjem.

Isto tako treba obratiti pozornost na strukturu poljoprivredne proizvodnje. Ona je relativno raznovrsna. Živjelo se od malo žita, u prvom redu kukuruza, ponešto drugih žitarica, povrtlarskih kultura, prije svega krumpira, sitne stoke te komercijalnih kultura, kao što je vinova loza, a od austro-ugarskog vremena posebno i duhan. Na djelu je, rekli bismo, "nepotpuna autarkija". Naime, seljački zemljišni posjed nije dostatan za egzistenciju, nego je seljaku trebao dodatni izvor prihoda ili, kako su govorili klasici ruralizma, poput M. Mirkovića, "dorađivanje seljačkog gospodarstva". U tom smislu ključno je bilo žito. Ako seljačka obitelj nema dovoljno žita, onda ga ona negdje mora nabaviti, jer bez njega ne može preživjeti.¹⁸ Upravo manjak žita unosi neravnotežu u tradicionalnu agrarnu ekonomiju; ona seljačku obitelj odvodi na neizvjesne staze robnovčane razmjene i traganja za vanjskom zaradom.

Činjenica je da hercegovačko, a u još većoj mjeri dalmatinsko selo nije imalo dovoljno žita za podmirenje vlastitih potreba. Prema mletačkim izvještajima za Dalmaciju, koji datiraju iz 16. stoljeća, Hvar je imao vlastitog žita za mjesec dana, Brač za dva mjeseca, Split za četiri mjeseca, Trogir i Kaštela do Kambelovca za šest mjeseci, Zadar za osam mjeseci, a Pag niti za mjesec dana. Slični su bili izvještaji Alberta Fortisa dvjesto godina kasnije (Ožanić, 1955.: 23-24). Iz tog vremena nemamo sličnih podataka za Hercegovinu, ali nam u tome pomažu podatci sadržani u Bićanićevoj knjizi. Opisujući stanje u susjednom vrgoračkom kraju, po načinu života sličnom stanju u Hercegovini, Bićanić navodi da tamo seljaci imaju vlastitog žita tek za 4

17 Kada je riječ o selima u dolini Neretve i oko nje, u Bićanićevoj knjizi stoji sljedeće zapažanje: "Sela u brdu pate zato što imaju premalo vode, a sela u polju zato što je Neretva i suviše daje. Prvi nastoje vodu zadržati a drugi se muče da vodu odstrane. Kako pak za to nisu dovoljne samo snažne ruke, to ni jedni ni drugi u ovome poslu ne uspijevaju..." (Bićanić, 1936.: 140). Autor ovog priloga, koji je djetinjstvo proveo uz rub Imotsko-bekijskog polja, dobro pamti ubitačne ljetne suše kao i zimske poplave, kada je polje izgledalo kao malo more, koje smo zvali "blatom".

18 Marc Bloch, naglašavajući važnost žita za seljakovu egzistenciju, piše: "žito je ključna riječ seljačke historije" (Bloch, 1960.-1961.: 222). Ovdje se teško složiti s tvrdnjom S. Vukosavljevića prema kojem je stoka, odnosno stočni proizvodi, dostatna za preživljavanje u tradicionalnom seljačkom društvu.

do 5 mjeseci. "Vrlo malo je kuća u ovome kraju koje i za najboljih godina požanju toliko žita koliko im dostaje za najnužnije" (Bićanić, 1936.: 128). Nadalje, za čapljinsko selo Hotanj navodi se da, kao i sela u vrgoračkom kraju, ima žita za 4-5 mjeseci. Ostalih mjeseci ljudi se hrane "...kukuruzom kupljenim od trgovca koji će po otkupljenom duhanu odbiti onoliko, koliko mu se učini zgodnim" (Bićanić, 1936.: 128.). U pismu generalu Sarkotiću 1916. godine fra Didak Buntić piše: "Mostarski je kotar jedan od najvećih u zemlji, preko 60.000 duša, ali svakako najoskudniji žitom. O tom se može vaša preuzvišenost osvjedočiti lasno iz uvoza već u mirno doba, jer 'na malo usjeva uvijek slaba godina'. Nema ga gdje ni usijati, a kamoli požeti" (citirano, prema Nikić, 1974.: 23).¹⁹ Dva su osnovna načina kojima je seljak dolazio do dodatne zarade nužne za preživljavanje. Prvi je prodaja vlastitih proizvoda, a drugi je rad izvan gospodarstva, koji može biti u obliku nadničarenja, rada u nepoljoprivrednim djelatnostima, sezonskog rada ili pak, u krajnjem slučaju, zapošljavanja u inozemstvu.

Kada je riječ o prodaji proizvoda, onda je za Hercegovinu, ponajprije za njezin zapadni dio, ključan duhan, koji se masovno počinje uzgajati od osamdesetih godina 19. stoljeća. Duhan je postao egzistencijalni temelj hercegovačkog seljaka. Preko duhana seljak nepovratno stupa u robnonovčane odnose, u kojima mu je glavni i jedini partner država. Cijena duhana postaje seljakova plaća, u kojoj on stoji nasuprot državi. Stoga su česta nezadovoljstva seljaka upravo zbog cijene duhana, koji traži veliku količinu ljudskog rada.

Duhan je unaprijedio život na hercegovačkom selu, donio niz civilizacijskih stečevina. Poboljšao je standard stanovanja, promijenio neke navike seljaka, npr. u odijevanju i prehrani, omogućio nabavu novog poljoprivrednog alata, povećao tržišnost gospodarenja. Duhan je istodobno seljaka doveo u ovisnost o egzogenim silama, koje će njime ovladati. Pokazat će se da je upravo ovisnost seljaka o tržištu i državi, ma kako mu osigurala značajne novčane prihode, proizvela njegovu ekonomsku i socijalnu nesigurnost, posebno u godinama rata, kada je država prioritarno usmjerena na strateški cilj – vođenje ratnih operacija, pa stoga zanemaruje potrebe ljudi.

Duhan je u znatnoj mjeri utjecao na iseljivanje iz ovih krajeva. U nerodnim godinama, kada je urod duhana značajno smanjen ili pak u potpunosti uništen, ili se dogodilo da ga je država slabo platila, seljak je prisiljen ne-

19 O nestašici žita u Hercegovini na posredan način govori podatak da je relativno siromašno, ali neplavljeno, Duvanjsko polje smatrano ovdašnjom žitnicom.

gdje drugdje tražiti novčanu zaradu. U tim je situacijama nadomjestak za duhan vanjsko zapošljavanje, a u tome i trajna emigracija, posebno u prekomorske zemlje. Drugim riječima, seljaku koji je jednom stupio na nemirne staze novčanog gospodarenja nije bilo povratka u proizvodno-potrošačku autarkiju u kojoj je nekada živio (Puljiz, 1977.: 69). Duhan je, dakle, ojačao hercegovačkog seljaka, ali ga je učinio ovisnim o vanjskim egzistencijalnim uporištima. Uostalom, velika iseljivanja u prekomorske zemlje, koja su uslijedila pred kraj 19. i početkom 20. stoljeća, odvijala su se u vrijeme masovne sadnje duhana.²⁰ Hercegovina je, uostalom kao i Dalmacija te Hrvatsko primorje, zbog filoksere i drugih nedaća, bila zahvaćena velikim iseljivanjem u godinama pred Prvi svjetski rat. Primjera radi, u vremenskom razdoblju između 1886. i 1913. godine samo s područja ljubušskog kotara iselilo se 3.464 stanovnika. (Arhiv P., 73., f. 331 r.). U tom je vremenu, uostalom, u narodu nastala uzrečica "Hercegovina cijeli svijet naseli, a sebe ne raseli".²¹

U Prvom svjetskom ratu prilike u Hercegovini dramatično su se pogoršale. O uzrocima gladi u ratnim godinama, posebno u 1917. i 1918. godini, postoji opsežna dokumentacija i literatura. O tome su brojne zapise i podatke ostavili hercegovački franjevci.²² Osobito su bili dramatični apeli fra Didaka Buntića, u kojima od različitih ljudi i organa vlasti u Bosni i Hercegovini i drugdje u Monarhiji traži da pomognu gladnim hercegovačkim ljudima. Opsežnu analizu gospodarskih i socijalnih prilika u Hercegovini koje su uzrokovale tadašnju glad napravio je fra Andrija Nikić.²³

20 Naš poznati geograf Josip Roglić, podrijetlom iz Zabiokovlja, koji je najbolje poznao prilike u našim krajevima, upozorava na pojavu šverca duhanom, koji se najviše razvio u Hercegovini. On taj "zanat" hercegovačkih ljudi uspoređuje s torbarenjem (galantarenjem) u zapadnim dijelovima Imotske krajine. Radilo se o vrlo unosnom, ali isto tako opasnom poslu, koji je zahtijevao veliku snalažljivost onih koji su se njime bavili (Roglić, 1994.).

21 S. Juka piše: "Godina 1907. poznata je po tome što je tada najviše Hercegovaca otišlo u Ameriku. Kako austro-ugarskoj vlasti nije u početku bilo stalo da ljudi odlaze, nije ni vodila nikakvu migracijsku politiku, to nema ni točnih podataka o broju iseljenika, ali se sa sigurnošću zna da su u pitanju bili masovni odlasci, jer su opjevani u ovdašnjoj narodnoj i literarnoj poeziji, a zna se i po svjedočenjima ljudi i po crkvenim bilješkama" (Juka, 1995.: 191).

22 Svjedok tog vremena, Ante Pandžić, zapisao je: "Neopisiv je bio ljudski život u Hercegovini u to vrijeme. To nije bio život. Jeli smo sve što smo mogli naći zelena. (...) Gulili smo kljenovu koru, tukli je i od nje mijesili kruh. Bili smo kao kost i koža" (Nikić, 2004.: 501).

23 Fra Andrija Nikić, *Godine gladi; povijesni prikaz spasavanja hercegovačke sirotinje* (1916.-1919.), Knjižnica Naših ognjišta, Duvno, 1974.

Četiri su uzroka gladi koji se najčešće spominju. Prvi je bila suša, koja je svojom elementarnom snagom zahvatila hercegovačko područje 1916. i 1917. godine. Citiramo: “Osim ratnih strahota i nedostatka radne snage Hercegovinu je 1916. godine teško pogodila suša pa se već tada moglo nazrijeti da će uskoro doći do gladi. Ništa lakše, dapače, mnogo teže bilo je 1917. godine: od 9. travnja pa do 7. listopada nije pala kiša a ljetno je, zbog vrućih vjetrova s juga, bilo nepodnosivo žarko. Sve su se trave i nasadi sasušili, osim ondje gdje se moglo zalijevati” (*Didak*, 2008.: 13). Drugi je uzrok gladi bilo pomanjkanje radne snage, nastalo kao posljedica ratne mobilizacije hercegovačkih muškaraca. U pismu generalu Stjepanu Sarkotiću, poglavaru Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine, 8. studenoga 1916. godine, fra Didak Buntić piše: “Nema u nas, preuzvišeni gospodine, nijednog sela, nijedne općine, koja nije 10% cjelokupnog svog žiteljstva pod pušku dalo. A ima ih dosta, koje su 15 do 20%, dakle čitavu svoju mušku radnu snagu u rat poslale” (*Didak*, 2008.: 12). Nije imao tko obrađivati zemlju ili pak na drugi način priskrbiti sredstva za preživljavanje obitelji. Treći su uzrok gladi bile ratne rekvizicije, odnosno prisilni otkup stoke po veoma niskim cijenama. Zapisi iz tog doba svjedoče da je država od seljaka uzimala posljednja grla stoke. Tome treba dodati mobilizaciju preostalog sposobnog stanovništva za državne radove, čime je selo lišavano i preostataka radne snage. Mi bismo ovim uzrocima dodali prekid iseljivanja u prekomorske zemlje i mogućnosti stjecanja zarade, od koje su iseljenici znatne iznose slali rodbini u rodni kraj. Pomoć države u prehrani stanovništva, posebno u žitu, bila je oskudna i jedva je pristizala. Ukupne su prilike naprosto bile katastrofalne. Hercegovački franjevački provincijal, fra David Nevistić, u ime mostarskih težaka 21. svibnja 1917. godine piše generalu Sarkotiću: “Nijedan narod prostrane monarhije Habsburgovaca nije zatekao ogromni svjetski rat u takovom slabom gospodarskom i kulturnom stanju, kao nas u Bosni i Hercegovini. Tek smo bili počeli osjećati blagoslovni utjecaj ustavnog života, tek što su se bile zamislile nekoje institucije, koje su nas imale gospodarski i kulturno preporoditi, kad frncu ratna iskra, koja prouzroči silni požar čitavog svijeta. (.....) U službi Previšnjeg Prijestolja nalaze nam se svi iole sposobni muškarci, dok se u potrebi dižu od pluga i motike starci i dječaci, te gone na javne radnje. Djeca naših junačkih boraca potpuno su već fizički oslabila, hraneći se već nekoliko mjeseci skoro isključivo travom” (*Didak*, 2008.: 13). Mi se ovdje nećemo baviti detaljnijom analizom prilika u Hercegovini tijekom Prvog svjetskog rata. O tome, uostalom, postoje opsežna svjedočanstva. Podsjetit ćemo da je zahvaljujući drama-

tičnim apelima hercegovačkih franjevacu, posebno zalaganju, moralnom autoritetu i energiji fra Didaka Buntića, u najkritičnijim trenucima organizirana opsežna akcija spašavanja gladne hercegovačke djece, koja je ušla u anale hercegovačke povijesti. Na drugoj strani, u Hrvatskoj, humanitarne su organizacije te mnogi ljudi obavili drugi dio toga gigantskog humanitarnog programa.

Hrvatske humanitarne organizacije i spašavanje hercegovačke sirotinje

---

U drugoj polovini devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj su nastale brojne humanitarne organizacije, posebno one za pomoć siromašnim obiteljima i djeci. One su na neki način simbolizirale narastanje građanskog društva. Najviše ih je bilo u Zagrebu, ali su isto tako osnivane u drugim gradovima, u Varaždinu, Vinkovcima, Bjelovaru, Slavonском Brodu, Karlovcu.²⁴ Spomenut ćemo organizacije koje su svojim djelovanjem, pored ostalog, bile vezane i za Hercegovinu. Tako je humanitarno društvo "Dobrotvor", utemeljeno na inicijativu Đure Deželića, za hercegovačkog ustanka prikupljalo i dijelilo pomoć u novcu, odjeći i hrani hercegovačkim izbjeglicama. Nadalje, 1903. godine u Zagrebu je osnovano Društvo za namještanje naučnika u trgovini i obrtu, koje je 1917. godine nazvano "Hrvatski radiša", a djelovalo je sve do Drugog svjetskog rata. "Hrvatski radiša" prihvatio je i uputio u trgovačka i obrtnička zanimanja mnoštvo siromašne seoske djece iz zaostalih hrvatskih područja, pa tako i iz Hercegovine.²⁵ Slične je aktivnosti razvijala "Hrvatska sloga", koju je dvadesetih godina prošlog stoljeća osnovala Hrvatska seljačka stranka.

Prvi svjetski rat snažno je utjecao na intenziviranje humanitarnog rada. Ovdje ćemo pozornost posvetiti Središnjem zemaljskom odboru za zaštitu porodica mobiliziranih i u ratu poginulih vojnika iz Kraljevine Hrvatske i Slavonije – koji je u Zagrebu osnovan banskom naredbom od 2. rujna 1914. godine – budući da je on bio središnje tijelo u spašavanju gladne hercegovačke djece.²⁶ Prvi pred-

---

24 O hrvatskim humanitarnim organizacijama vidjeti opširnije u: Puljiz, V. (ur.) *Socijalna politika Hrvatske*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2008.

25 Budući da su u to vrijeme većim dijelom obrt, trgovina i industrija bili u rukama stranaca, činilo se potrebnim spomenute gospodarske grane stimulirati raznim mjerama, kako bi u njih ulazila djeca iz siromašnih hrvatskih obitelji (Kolar-Dimitrijević, 2005.).

26 Pojavili su se različiti nazivi tog tijela, uz ostale i naziv Središnji odbor za zbrinjavanje djece, a dosta se rano rabio i termin "Narodna zaštita", po nazivu novina koje je Odbor izdavao (Kolar-Dimitrijević, 2008.: 40-41).

sjednik Središnjeg odbora bio je Dragutin Turković. Iste je godine u Zagrebu utemeljena Liga za zaštitu djece, koju je vodio Josip Šilović. Nakon smrti D. Turkovića 1916. godine ove su dvije organizacije sjedinjene u Središnji odbor, pod vodstvom Josipa Šilovića. Središnjem odboru u osnivačkom je dokumentu definiran zadatak: "Taj je odbor službeno središte cijele uredbe za skrb oko ratne siročadi i vojničkih porodica. On upravlja poput fonda toj svrsi namijenjenom zakladom" (citirano prema Nikić, 1974.: 50). Socijalne prilike, koje su se s trajanjem rata pogoršavale, nalagale su opsežan i intenzivan rad Odbora, prije svega na zbrinjavanju ugroženog stanovništva iz siromašnih hrvatskih pokrajina, kao što je Istra, Hrvatsko primorje i Dalmacija, ali i Bosna i Hercegovina te Slovensko primorje. O dramatičnim okolnostima u kojima je djelovao Odbor svjedoče riječi Miroslava Krleža, jednog od istaknutih aktera ove humanitarne akcije. On je u svoj Dnevnik 6. veljače 1918. godine zapisao: "(....) treba pisati, ishoditi, tražiti, reklamirati, javiti, objasniti, štampati, vikati, moliti, upozoriti, treba djelovati na jednu riječ (...)" (Krleža, 1956.: 444). Uzgred, Krleža se na osnovi liječničke svjedočbe vratio s galicijske fronte, pa se 1917. godine, uz pomoć profesora Šilovića, zaposlio u Središnjem odboru i u njemu djelovao do kraja rata (Bulić, 2007.: 692).

Na čelu Središnjeg odbora, kako ga ovdje kraće nazivamo, bio je Josip Šilović, profesor građanskog i kaznenog prava te pravne filozofije na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.²⁷ Osim toga što je bio ugledni profesor prava te obavljao istaknute javne dužnosti, Josip Šilović intenzivno se bavio humanitarnim radom, posebno preodgojem delinkventne djece i mladeži.²⁸ Važnu ulogu u djelovanju Središnjeg odbora imao je njegov tajnik, Đuro Basariček, također istaknuti hrvatski socijalni djelatnik, a kasnije političar HSS-a, operativni voditelj mnogih akcija Središnjeg odbora.²⁹ U Središnjem odboru djelovalo je još nekoliko

27 Josip Šilović bio je ugledna ličnost hrvatskog javnog života. U godinama prije Prvog svjetskog rata obnašao je dužnost dekana Pravnog fakulteta te rektora Sveučilišta u Zagrebu. Godine 1929. izabran je za prvog bana Savske banovine.

28 Upravo je zalaganjem Josipa Šilovića 1902. godine otvorena prva ustanova za delinkventnu mladež, pod nazivom Kraljevska zemaljska popravljaoonica (Ban, Ajduković, Hudina, 1984.: 396).

29 Zanimljivo je da je Miroslav Krleža želio preuzeti funkciju tajnika Središnjeg odbora, ali se predsjednik Josip Šilović opredijelio za Đuru Basaričeka, čovjeka većih operativnih sposobnosti, kojem je inače bio mentor pri izradi doktorske disertacije i s čijim je ocem, Stjepanom Basaričekom, uglednim pedagoškim djelatnikom, bio dobar prijatelj. Krleža je ipak ostao raditi u Odboru kao njegov član (Kolar-Dimitrijević, 2008.).

istaknutih ličnosti, među kojima vrijedi izdvojiti Velimira Deželića te Petra Rogulju. Središnji je odbor u akciji spašavanja gladne sirotinje surađivao s mnogim ljudima na terenu, u Istri, Dalmaciji i Bosni i Hercegovini. Tako je akciju u Istri vodilo Društvo Ćirila i Metoda te poznati književnik Viktor Car Emin (Kolar-Dimitrijević, 2008.: 48).

Ipak, najveća je aktivnost Središnjeg odbora vezana uz preseljivanje i smještaj bosansko-hercegovačke djece u sjeverne hrvatske krajeve, prije svega u Slavoniju i Srijem te u jugoistočne dijelove tadašnje Mađarske – Baranju, Bačku i Banat. Iz Hercegovine je organiziran egzodus djece gotovo biblijskih razmjera. U tome je bila ključna suradnja Središnjeg odbora s hercegovačkim franjevcima te, kako ističe Mira Kolar-Dimitrijević, s “legendarnim” fra Didakom Buntićem. Smatra se da je fra Didak Buntić stupio u vezu s Josipom Šilovićem u kolovozu 1917. godine, nakon što je prvi transport istarske djece došao u Zagreb.³⁰

Prije same akcije zbrinjavanja gladne hercegovačke djece bilo je potrebno prevladati zapreku koju je činila administrativna granica Bosne i Hercegovine, čije je otvaranje bilo teško izvedivo zbog toga što je Bosna i Hercegovina unutar Austro-Ugarske Monarhije bila državni *corpus separatum*.³¹ U tome su organizatori akcije uspjeli, zahvaljujući, na jednoj strani, naporima fra Didaka Buntića, koji je J. Šilovića nagovorio da akciju spašavanja djece proširi na Bosnu i Hercegovinu, a na drugoj nastojanju i utjecaju Josipa Šilovića, kojem je u tome pomagao niz ljudi, među kojima suradnici iz upravnih organa Hrvatske i Bosne i Hercegovine, kao Vinko Krišković, Eugen Sladović, Viktor Pogačnik (Kolar-Dimitrijević, 2008.: 48).

Bila je to za naše krajeve nezapamćena humanitarna akcija, koja je obuhvatila svu ugroženu djecu, bez obzira na njihovu etničku pripadnost. “Franjevci su povelili katoličku djecu Hercegovine, Hamdija Kreševljaković je vodio muslimansku djecu u Vinkovce, a srpski su učitelji i prote povelili pravoslavnu djecu u srpska sela sjeverno od Save,

30 “Da je sporazum između *Središnjeg zemaljskog odbora* i fra Didaka Buntića bio najvjerojatnije u kolovozu 1917. godine zaključujemo iz činjenice da je prvi transport gladne djece iz Istre stigao u Zagreb 28. srpnja 1917. godine. Iz tog možemo pretpostaviti da je tek nakon tog nadnevk fra Didak saznao za mogućnost spašavanja djece u prekosavskim krajevima te se odlučio na tu soluciju” (*Didak*, 2008.: 40).

31 Mira Kolar-Dimitrijević smatra da je ta mogućnost zanemarivanja bosansko-hercegovačkih granica bila moguća, nakon što je poslije smrti krutog cara Franje Josipa, u monarhiji vlast preuzeo mnogo fleksibilniji car Karlo, koji je, kao što se zna, razmišljao o preuređenju Monarhije na federalnim načelima. No rat se odvijao na način da za ostvarenje te ideje nije imao realnih izgleda.

uključivši Srijem, Banat, Bačku i Baranju” (Kolar-Dimitrijević, 2008.: 46).³²

Koliko je djece spašeno, teško je utvrditi, jer se sve odvijalo u ratnim okolnostima, kada evidencije nisu bile primjereno vođene. Neke procjene (Kolar-Dimitrijević) govore o oko 23 tisuće zbrinute djece. S druge strane, najčešće spominjani podatak o broju spašene djece iz Hercegovine, koji nalazimo u literaturi, jest oko 17 tisuća.

O opsegu akcije koja je obavljena svjedoči podatak da je utemeljen 1 491 terenski odbor u svim sjevernim hrvatskim županijama. U tim su odborima bili načelnici, učitelji, trgovci, veleposjednici, svećenici. Osim Središnjeg odbora osnovano je osam županijskih odbora s brojnim povjerenicima, koji su obavljali rad na terenu. Radilo se, dakle, o golemoj mreži koju je trebalo uspostaviti i svakodnevno koordinirati. S Đurom Basaričekom u ovoj je velikoj humanitarnoj akciji surađivao cijeli niz ljudi. Pored već spomenutih, M. Kolar-Dimitrijević navodi Stjepana Gjukića, Ivana Vereša, Stjepana Filipčića i druge.

Djeca su uglavnom smještena u imućnije obitelji u sjevernim krajevima, gdje je bio manji natalitet, a ponegdje je vladala “bijela kuga”. Zabilježeni su mnogi primjeri dirljivog gostoprimstva i topline tih, kako bismo danas rekli, udomiteljskih obitelji. No paralelno sa smještajem i brigom o pristigloj djeci, trebalo je prikupljati pomoć u hrani, odjeći i novcu, kako bi im se osigurala sredstva za život, a obitelji u koje su bili smješteni brinule su se da im bude što bolje.³³ O prijmu djece u Slavoniji piše u “Sarajevskom listu” Eugen Sladović plem. Sladoevići: “Doček djece u Slavoniji nadilazi sva očekivanja i sva opisivanja. To je iskrena bratska srdačnost, koja obuzima čovjeka i djecu neodoljivom snagom. Pučanstvo se upravo otima za djecu, i natječe, kako da ih ljepše smjesti i podvori. Djeca koja su za prvih transporta ondje smještena ne mogu se prepoznati kao Hercegovci!” (*Didak*, 2008.: 77).

Nakon okončanja Prvog svjetskog rata i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca okolnosti se bitno mijenjaju. Mnogi uzroci koji su doveli do egzodusa hercegovačke djece nisu bili prevladani, jer je u poratno vrijeme

32 Na određeni način ova nas akcija podsjeća na masovno zbrinjavanje prognanika i izbjeglica tijekom Domovinskog rata devedesetih godina prošlog stoljeća.

33 U svom dnevniku objavljenom pod naslovom “Davni dani” Miroslav Krleža na svoj način ironično piše o prikupljanju pomoći za izgladnelu djecu. Tako je pop Dane iz Okučana na jednom sastanku dao 10 forinti, a Basariček mu, mada se radilo o maloj svoti, zahvaljuje riječima: “E, pa hvala vam prečasn, nema što, forinta do forinte pogača za našu dječicu. U ime našeg predsjednika zahvaljujem vam. (...)” (Krleža, 1956.: 443).

i dalje vladala neimaština. Središnji odbor za spašavanje djece i brigu za obitelji ratnika, sukladno novom državnom ustrojstvu, pretvara se u Oblasni odbor za zaštitu djece. Oblasni je odbor pod neposrednom kontrolom, prvo Državnih odjeljenja za zaštitu djece, a potom Ministarstva za socijalnu politiku, sa sjedištem u Beogradu. Predsjednik Oblasnog odbora i dalje je profesor Josip Šilović, a dužnost tajnika obavlja Đuro Basariček. Osnovna zadaća Oblasnog odbora više nije zbrinjavanje gladne djece u sjevernim pokrajinama, nego njihov povratak u krajeve iz kojih su otišli. Tako je, uz zagrebački odbor, pod vodstvom profesora Josipa Šilovića, u Sarajevu formiran sličan odbor, kojemu je zadaća prihvat djece koja se vraćaju svojim kućama. Djeca iz Srijema, Bačke i Banata dospjela su tako u djelokrug oblasnog odbora koji je utemeljen u Novom Sadu. Drugim riječima, prijašnja se organizacija raspala i promijenila svoju namjenu.

Važno je zabilježiti da je oblasni Odbor u Zagrebu pripremao planove za kolonizaciju djece, prije svega iz Hrvatskog zagorja, u bogatijim hrvatskim područjima, ali je na to uslijedila nepovoljna reakcija središnjih vlasti u Beogradu. Slijedom toga oblasni su odbori pretvoreni u povjereništva pokrajinskih uprava, dakle ispostave središnjih vlasti (Kolar-Dimitrijević, 2008.: 56-57). O povratku, a i ostanku jednog broja djece u sjevernim krajevima također ima dosta zapisa i dokumenata, o čemu je, pretpostavljamo, riječ u drugim prilogima.

* * *

Na koncu želimo svratiti pozornost na jednu, ovdje manje isticanu, dimenziju akcije spašavanja hercegovačke djece. Naime, kada se o tome govori, obično se opisuju teški životni uvjeti u Hercegovini te sama organizacija spašavanja djece. Ipak, nikada nije previše istaknuti tom prilikom iskazanu manifestaciju solidarnosti naših sjevernih krajeva prema ljudima iz siromašnijih južnih krajeva, konkretno Slavonije prema Hercegovini. Poznato je da u dramatičnim okolnostima kakve su one ratne, snažno jača socijalna kohezija, obnavljaju se veze među ljudima, na površinu izbijaju zatomljene humane vrijednosti. Riječju, društvo se revitalizira u svojim solidarističkim temeljima. Kako piše P. Rosanvallon, "U vrijeme i nakon isteka rata sve se odvija kao da dolazi do ponovnog utemeljenja društva..." (Rosanvallon, 1981.: 29). Bilo je tako i ovdje, u Prvom svjetskom ratu: gladnoj djeci iz južnih krajeva Slavonija

je (ona nam je metafora za sjeverne regije!) otvorila svoja vrata, raširenih ih je ruku primila u svoje okrilje. Usudimo se tvrditi da upravo iz tih dramatičnih vremena u južnim krajevima datira vjera u Slavoniju kao “obećanu zemlju”, u koju se u teškim vremenima ljudi mogu preseliti, preživjeti, odakle mogu “dotrati” zarađeno žito za gladnu obitelj. Slavonija je u kolektivnom imaginariju siromašnog svijeta južnih krajeva postala “naša mala Amerika”. U Slavoniju su cijele obitelji odlazile početkom Drugog svjetskog rata, ali i u drugim prilikama kada je prijetila bijeda i glad. Iskustvo drugih zemalja također govori da se nakon rata u zemljama koje su patile od gladi i drugih nedaća snažno razvija socijalno-zaštitna funkcija države. (To je npr. bio slučaj Velike Britanije nakon Drugog svjetskog rata.) No to se u nas nakon Prvog svjetskog rata, nažalost, nije dogodilo. Gladne su godine, kako svjedoči Rudolf Bičanić u svojoj kultnoj knjizi “Kako živi narod”, nastavile “posjećivati” naše krajeve, među njima i Hercegovinu. Ali to je priča za jednu drugu priliku.

LITERATURA I IZVORI

Arhiv P., *Spisi Provincije*, sv. 73., f. 311r.

Atlas svjetske povijesti (1986.), Ljubljana – Zagreb, The Times.

BAN, M., AJDUKOVIĆ, M., HUDINA, B. (1984.), Ustanove za resocijalizaciju, u: Škrbić, M. i dr. (ur.), *Socijalna zaštita*, Zagreb, JUMENA.

BEREND, I. T., RÁNKI, G. (1996.), *Europska periferija i industrijalizacija 1789.-1914.*, Zagreb, Naprijed.

BIČANIĆ, R. (1936.), *Kako živi narod*, Pretisak, Zagreb, Globus.

BLOCH, M. (1960.-61.), *Les caractères originaux de la société rurale française*, Paris, A. Colin.

BOGIĆ, G. (1939.), *Prilozi za istoriju i geografiju ishrane na teritoriji Jugoslavije od XII veka do danas*, Beograd, Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda.

BRAUDEL, F. (1969.), *La longue durée, Ecrits sur l'histoire*, Paris.

BULIĆ, I. (2007.), Miroslav Krleža u Hrvatskoj u Prvome svjetskom ratu (Između kronike i interpretacije),

Časopis za suvremenu povijest, 3: 687-703.

Didak (2008.), Glasilo "Dana fra Didaka Buntića", god. II., br. 2.

FAUCHER, D. (1954.), *Le paysan et la machine*, Paris, Minuit.

HOBBSAWM, E. J. (1962.), *The Age of Revolution – Europe 1789 – 1848.*, London.

HOBSON, J. M. (2004.), *The Eastern Origins of Western Civilisation*, Cambridge, Cambridge University Press.

JUKA, S. (1995.), Vanjske migracije iz Zapadne Hercegovine, *Migracijske teme*, 11 (2): 186-206.

KAUTSKY, K. (1953.), *Agrarno pitanje*, Beograd, Kultura.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, M. (2008.), *Đuro Basariček: socijalno i političko djelovanje*, Zagreb, Edicija "Ljetopisa Studijskog centra socijalnog rada".

KRLEŽA, M. (1956.), *Davni dani*, Zagreb.

MENDRAS, H. (2004.), *Europa i Europljani. Sociologija Zapadne Europe*, Zagreb, Masmedia.

NIKIĆ, A. (2004.), *Fra Didak Buntić – hrvatski i crkveni velikan*, Mostar.

NIKIĆ, A. (1974.), *Godine gladi*, Mostar, Franjevačka knjižnica i Franjevački arhiv.

NOVAK, S. P. (2004.), Civilizacijski korijeni i baština, Zagreb, *Kolo*, br. 1.

OŽANIĆ, S. (1955.), *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti*, Split, Društvo agronoma Hrvatske, Podružnica Split.

PHILIPPE, A. (1963.), *Histoire des faits économiques et sociaux*, Paris, Aubier, Montaigne.

PULJIZ, V. (1977.), *Eksodus poljoprivrednika*, Zagreb, Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

PULJIZ, V. (2008.), Socijalna politika Hrvatske – Povijest. Zadanosti. Usmjerenja, u: Puljiz, V. (ur.), *Socijalna politika Hrvatske*, Zagreb, Pravni fakultet.

PULJIZ, V. (1999.), Stanovništvo i migracije Runovića, u

zborniku: *Runovići nekad i danas*, Župni ured Gospe od Karmela Runovići, Općina Runovići.

ROSANVALLON, P. (1901.), *La crise de l'Etat sociale*, Paris, Seuil.

SMOLJAN, V. (2006.), *O nekim uzrocima siromaštva Hercegovine u prošlosti*, Mostar, Matica Hrvatska.

STIPETIĆ, V. (1975.), *Prijeti li glad?* Zagreb, Globus.

SUĆESKA, A. (1968.), Neke specifičnosti istorije Bosne i Hercegovine, *Prilozi 4*, Sarajevo.

UTJEŠENOVIĆ-OSTROŽINSKI, O. (1988.), *Kućne zadruge. Vojna krajina*, Zagreb, Školska knjiga.

Vlado PULJIZ
**Prilike u
Hercegovini i
spašavanje gladne
djece u Prvom
svjetskom ratu**